

University of Groningen

In dienst van God en mensen

Ruiten, Jacques van

Published in:

Jota: Uitleg van bijbelteksten met het oog op katechese en liturgie

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

1991

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Ruiten, J. V. (1991). In dienst van God en mensen: Engelen in de vroeg-joodse literatuur. *Jota: Uitleg van bijbelteksten met het oog op katechese en liturgie*, 11, 11-24.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

JOTA

*Uitleg van bijbelteksten
met het oog op katechese en liturgie*

Engelen om ons heen

E X E G E S E

Saskia de Jong

Noem 't voor mijn part engelen
(Gen. 16,1-16 en Re. 13,1-8)

Pag. 3

Jacques van Ruiten

In dienst van God en mensen
Engelen in de vroeg-joodse literatuur

Pag. 11

Jan Lambrecht

Tussen God en mens
Engelen in het Matteüs-evangelie

Pag. 25

Frans Cromphout

Engelen en hemelse liturgie
(Apok. 4-5)

Pag. 34

K A T E C H E S E

Ton van der Stap

Hier en daar een spoor
Engelen in de kunst

Pag. 43

L I T U R G I E

Ad Blijlevens

'Eer aan God . . .'
Aardse en hemelse liturgie

Pag. 55

Vormgeving Art Groep Eindhoven

© 1991 Katholieke Bijbelstichting, Boxtel.

Behoudens ingeval beperkingen door de wet van toepassing zijn, en onder gehoudenheid aan de daarbij gestelde voorwaarden te voldoen, mag zonder schriftelijke toestemming van de uitgeefster niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of anderszins, hetgeen ook van toepassing is op de gehele of gedeeltelijke bewerking.

Katholieke Bijbelstichting ISBN 90 6173 611 0

NUGI 632

ISSN 0924-297X

In dienst van God en mensen

Engelen in de vroeg-joodse literatuur

Jacques van Ruiten

Inleiding

Engelen komen reeds voor in het Oude Testament. Niet alleen in de gestalte van de *malak JHWH*, de bode des Heren, maar ook in andere vormen, zoals *cherubijnen* en *serafijnen*. We kunnen verwijzen naar teksten als 1 Kon. 22,19-23; Jes. 6; Ez. 1; Ps. 78,49; 104,4; Job 1; 33,23 en Dan. 7. Vooral in de literatuur die geschreven is in en ná de Babylonische ballingschap, grijpt het geloof in engelen meer en meer om zich heen. Het is evenwel niet de bedoeling in dit artikel in te gaan op het verschijnsel engelen in het Oude Testament, noch over de mogelijke oorsprong van het geloof in engelen.¹ Wij beperken ons hier tot wat in de buitenbijbelse, vroeg-joodse literatuur over engelen is geschreven.² In deze literatuur blijkt zich een rijke, maar gecompliceerde engelenleer te ontwikkelen.³

Wij gebruiken voor deze literatuur niet de omschrijving 'intertestamentair'. Afgezien van het feit dat het hier om een *christelijke* benaming gaat, is slechts een gedeelte van de hier bedoelde literatuur ook werkelijk *tussen* het Oude en het Nieuwe Testament in geschreven. Verscheidene werken uit deze zogenoemde 'intertestamentaire literatuur' zijn ouder dan de jongste geschriften van het Oude Testament.⁴ Andere geschriften zijn ontstaan gelijktijdig met of ná de boeken van het Nieuwe Testament.⁵ Voor veel werken geldt bovendien dat zij van oorsprong Joods zijn, en in hun oudste lagen ontstaan tussen 200 v.Chr. en 100 n.Chr., maar dat zij in latere tijd door christelijke redacteuren bewerkt zijn. De term 'intertestamentair' lijkt voor het geheel van de hier bedoelde literatuur dan ook niet adequaat te zijn. Een betere aanduiding lijkt ons 'vroeg-joodse literatuur'; het gaat namelijk om literatuur, geschreven ná de terugkeer uit de Babylonische ballingschap. Slechts een gedeelte daarvan is opgenomen in de canons van het Oude en het Nieuwe Testament. Het is ook mogelijk te spreken van literatuur van de Tweede Tempelperiode, hoewel het probleem van die benaming is dat veel literatuur verschenen is na de verwoesting van deze Tempel. De grens tussen de vroeg-joodse literatuur en de latere rabbijnse literatuur (targum, midrasj, misjna, talmud) is vloeiend. Een groot gedeelte van de rabbijnse literatuur heeft zijn wortels in de 'vroeg-joodse' periode.

De belangstelling voor engelen is niet in alle geschriften van de vroeg-joodse literatuur even groot. We hebben te maken met vaak tegenstrijdige theologische opvattingen. Bij de Essenen en in de Qumran-gemeenschap is een diep geworteld engelengeloof aanwezig, terwijl bij de Sadduceeërs daarvan weinig te merken is. We vinden in geen van de geschriften uit deze periode een *systematische* engelenleer. Het is veeleer zo dat vele geschriften geschreven zijn in en vanuit het besef dat de wereld vervuld is van engelen. Door verschillende uitspraken en verhalen over engelen naast elkaar te leggen, krijgt men geleidelijk een beeld van de invloed die het verschijnsel engelen heeft gehad.

De eigenlijke ontwikkeling van de speculaties over de engelen lijkt vooral te hebben plaats gevonden in de *apokalyptische literatuur*. Deze literatuur is herkenbaar, omdat het steeds om een vorm van openbaringsliteratuur gaat met een verhalende structuur, waarin een openbaring door tussenkomst van een bovennatuurlijk wezen – meestal een engel – aan een menselijke ontvanger wordt getoond. De openbaring toont een transcendente werkelijkheid die zowel *tijdelijk* is, voor zoverre het het einde der tijden, de eschatologische verlossing, op het oog heeft, als *ruimtelijk*, voorzover het een andere, bovennatuurlijke wereld met zich mee brengt. De eschatologische verlossing is altijd definitief van karakter en wordt meestal gekenmerkt door een of andere vorm van persoonlijk leven na de dood. Daarnaast treft men ook kosmische en politieke transformaties aan die het einde kenmerken. De bovennatuurlijke realiteiten brengen altijd een activiteit van een bovennatuurlijk wezen – engel of demon – met zich mee, terwijl in veel apokalypsen een gedetailleerde hemelse geografie wordt beschreven. De eigen aard van de apokalyptische literatuur, namelijk de openbaring van een *transcendente werkelijkheid*, hangt natuurlijk samen met een zich ontwikkelende engelenleer.

Hoewel in de *rabbijnse literatuur* de apokalyptiek bijna integraal lijkt te worden afgewezen, spelen toch ook daar engelen een belangrijke rol. Omdat, zoals reeds gezegd, de grens tussen de vroeg-joodse en de rabbijnse literatuur vloeiend is, nemen wij de vrijheid ook naar de rabbijnse literatuur te verwijzen.

De taak van de engelen in de wereld

In het apokalyptische wereldbeeld zijn hemel en aarde gevuld met engelen: 'Heilig, heilig, heilig is de Heer van de Geesten. Hij vervult de aarde met geesten' (1 Henoch 39,12). De troon van God wordt omgeven door vele engelen: 'duizendmaal duizenden dienden hem en tienduizend maal tienduizenden stonden vóór hem' (Dan. 7,10), terwijl nog eens

miljoenen engelen de verschillende hemelen vullen. Zij prijzen en dienen God, voeren zijn opdrachten uit, en bestieren het universum. De gehele kosmos wordt niet geregeerd door natuurkrachten, maar door engelen. Er is niets in de wereld, zelfs geen grassprietje, waarboven niet een engel is geplaatst. Ook zijn zij voorsprekers en aanklagers van de mens bij God en geven zij bescherming aan volken en individuen.

Engelen zijn gesteld boven de zon, de maan en de sterren. Zij heersen over deze hemellichamen en garanderen de zichtbare ordening. Zij begeleiden en verzorgen hen op hun baan aan de hemel en zijn er in sommige geschriften zelfs identiek mee. In deze astrale hoedanigheid heersen de engelen ook over de tijden, dag en nacht, de dagen van de week, de maanden en de jaren. Door de engelen beheerst God alle elementen van de kosmos. In 3 Henoch 14,4 krijgen de engelen die de wereld leiden hun namen.

‘Gabriël, de engel van vuur; Baradiël, de engel van hagel; Ruchiël, de engel die verantwoordelijk is voor wind; Baraqiël, de engel die verantwoordelijk is voor lichten; Zaämiël, de engel die verantwoordelijk is voor wervelwind; Ziqiël, de engel die verantwoordelijk is voor kometen; Ziël, de engel die verantwoordelijk is voor bevingen; Zaäpiël, de engel die verantwoordelijk is voor orkanen; Raämiël, de engel die verantwoordelijk is voor donder; Raäsjïël, de engel die verantwoordelijk is voor aardbevingen; Sjalgiël, de engel die verantwoordelijk is voor sneeuw; Matariël, de engel die verantwoordelijk is voor regen; Sjimsjiël, de engel die verantwoordelijk is voor de dag; Lailiël, de engel die verantwoordelijk is voor de nacht; Galgalliël, de engel die verantwoordelijk is voor de zon; Ofaniël, de engel die verantwoordelijk is voor de maan; Kokabiël, de engel die verantwoordelijk is voor de sterren; Rahatiël, de engel die verantwoordelijk is voor de sterrebeelden.’⁶

Als teken van de heerschappij van God is zijn troon omgeven door een hemelvullend hof van myriaden naamloze engelscharen. Hun voornaamste taak is het brengen van gezongen lofprijzing aan God. Het belangrijkste gezang van de engelen is het *gedusja*, het *tris-hagion*, het ‘driemaal heilig’.

‘Wanneer de dienstdoende engelen het “heilig” op de juiste wijze zingen vóór de Heilige, gezegend zij hij, dan gaan de dienaren van zijn troon en de knechten van zijn heerlijkheid uit met grote vreugde onder de troon en de heerlijkheid. Elk van hen heeft in zijn handen een duizend myriaden aan stralende kronen als het schijnsel

van de morgenster. Zij plaatsen ze op de hoofden van de dienstengelen en de grote prinsen. Zij die zingen "heilig" krijgen drie kronen, één voor het zingen van "heilig", één voor het zingen van "heilig, heilig", en één voor het zingen van "heilig, heilig, heilig, de Heer der Heerscharen." ' (3 Hen. 40,1-2)

Het is een andere taak van engelen om boodschappen over te brengen. God grijpt in de gang van de geschiedenis in met behulp van engelen, zowel in de realiteit als in dromen en visioenen. De boodschap wordt aan *afzonderlijke personen* gebracht: een engel openbaart aan Jakob de misdaad van Ruben, brengt aan Abraham het bevel over om uit te trekken, evenals de belofte van de geboorte van Isaäk, kondigt Noach de zondvloed aan, enzovoorts.

Verder hebben de engelen een taak voor *alle mensen*: ze leren de mensen recht en gerechtigheid en onderwijzen de talen van de zeventig volken. Ook hebben ze een taak voor *hemelreizigers, visionairen en charismatici*. Zij duiden als tolk-engel – *angelus interpres* – de visioenen en het schrift voor deze mensen, zij bemiddelen openbaringen, kennis over de natuur, kosmos, geschiedenis en hun ordening en al het andere wat de hemelreizigers waarnemen.

Het is weer een andere taak van engelen voorspreker voor de mensen bij God te zijn. Zij brengen de gebeden van de mens voor God. In 1 Henoch kan met het verhaal lezen dat de mensen het geweld, dat door de (gevallen) engel Azazel in de wereld is gebracht, moe zijn, en dat zij het uitschreeuwen tot de hemel, waarop Michaël, Sariël (Uriël), Rafaël en Gabriël hun klacht voor de Allerhoogste brengen.

'Heer der heren, God der goden, Koning der koningen! De troon van uw heerlijkheid bestaat door alle generaties van de wereld, en uw naam is heilig en geprezen en verheerlijkt in alle eeuwigheid! U heeft alles geschapen, en u bezit de macht over alle dingen. En alle dingen zijn duidelijk en openbaar voor u, en u ziet alles, en er is niets dat voor u verborgen kan worden. U ziet wat Azazel gedaan heeft, hoe hij allerlei onrecht op de aarde onderwezen heeft, en hoe de mensen ze praktizeren. En Semjazz, wie u de macht over zijn metgezellen hebt gegeven, heeft de mensen kennis gebracht. En zij zijn ingegaan tot de dochters van de mensen op aarde, en ze hebben met de vrouwen geslapen en zijn zo onrein geworden, en ze hebben ze allerlei zonden getoond. En de vrouwen hebben reuzen gebaard, door wie heel de aarde met bloed en onrecht gevuld is. En nu, zie, de zielen van de gestorvenen roepen, en klagen aan de poorten van de hemel;

hun kreunen is opgestegen, en kan niet ophouden vanwege de misdaden die op de aarde plaats vinden. En u weet alles al voor het gebeurt, en u ziet die dingen. Laat u dat zomaar toe, zonder ons te zeggen wat wij daaraan moeten doen?' (1 Hen. 9,4-11)

Na deze intercessie van de vier engelen geeft de Allerhoogste hen opdrachten. Sariël wordt naar Noach gestuurd om hem te vertellen hoe te ontkomen aan de zondvloed. Rafaël krijgt de opdracht Azazel te binden, in een donkere afgrond in de woestijn te werpen, en met puntige stenen te bedekken. Gabriël krijgt de opdracht de reuzen te vernietigen. Tenslotte krijgt Michaël de taak Semjaz en zijn metgezellen hun toekomstige bestraffing aan te kondigen en hen te binden tot de dag van het oordeel.

Een speciale groep engelen – de zeventig *prinsen van de volken* – is aangesteld over elk van de zeventig volken op de aarde. Zo bestaan er beschermengelen voor Egypte, Babylon en Griekenland. Volgens de rabbijnen bestaat er overeenstemming tussen het lot van een volk op aarde en het lot van zijn prins, zijn beschermengel, in de hemel. Zij baseren zich hierbij op de tekst van Jes. 24,21: 'En te dien dage zal het geschieden, dat de Here bezoeking zal brengen over het heir der hoogte in de hoge en over de koningen op de aardbodem.' Zo zagen de Israëlieten, terwijl zij bij de Rode Zee stonden, de engelvorst van Egypte uit de hemel neerstorten, alvorens God de Egyptenaren zelf in de zee verdronk (vgl. Midrasj Sjemot Rabba 21,5).

God daalde met zeventig engelen uit de hemel af om de volken van de aarde hun talen te leren. Toen Michaël later, namens God, aan de volken vroeg een beschermengel uit te kiezen, koos ieder volk de engel die hem zijn taal had geleerd, met uitzondering van Israël, dat God zelf koos als zijn beschermheer (Hebreeuwse Testament van Naftali 8-9). In tegenstelling tot de heidenvolken, die geregeerd worden door de beschermengelen, wordt Israël dus door God zelf geregeerd. Deze opvatting komt reeds voor in Jezus Sirach 17,17: 'Want bij de verdeling der volken van de gehele aarde stelde hij over elk volk een vorst aan, maar Israël is het deel van de Heer zelf.' Dezelfde visie komt men ook tegen in het boek Jubileeën.

'Hij koos Israël zelf uit tot zijn volk. En hij heiligde hen en verzamelde hen uit alle mensenkinderen, omdat er vele natiën en vele volken zijn, en zij allen behoren hem toe, maar over al deze volken deed hij geesten heersen. Maar over Israël deed hij geen engel of geest heersen, maar

alleen hijzelf is hun heerser en hij zal hen beschermen.' (Jubileëen 15,31-32)

Toch werd later ook een beschermengel naar Israël gestuurd. Dit wordt uitgelegd als een straf voor de verering van het Gouden Kalf.

'De Heilige, gezegend zij hij, zei tot Israël: 'Indien je waardig was geweest, was ik zelf jouw engel geworden, zoals ik in de woestijn geweest ben, maar nu je jezelf onwaardig hebt betoond, zal ik je overgeven in de handen van een engel.' Wanneer werd Israël overgegeven in de handen van een engel? Toen zij afgoden vereerden.' (Midrasj Sjemot Rabba 32,7)

Na hevig protest van Mozes kwam de beschermengel, Michaël, overigens pas ná de dood van Mozes naar Israël.

Naast de beschermengelen van de volken, de 'prinsen', zijn er ook beschermengelen voor de *afzonderlijke mensen*. Zij worden ook wel 'wachters' of 'zij die nooit slapen' genoemd. Het is niet alleen hun functie om ten alle tijde voor God op wacht te staan, maar zij moeten ook toezien op de daden van de mensen. Zij behoeden, in opdracht van God, afzonderlijke mensen. Zij moeten hen redden van hun vijanden en hen begeleiden. Heel in het bijzonder krijgt de vrome en rechtvaardige begeleiding.

'En hij zal de wachters van de heilige engelen boven alle rechtvaardigen en heiligen stellen; zij zullen hen als een oogappel behoeden totdat alle kwaad en zonde tot een einde gebracht zijn.' (1 Hen. 100,5)

In de Talmud kan men lezen dat wie de sabbat heiligt, op deze dag twee bijzondere geleide-engelen heeft.

'Rabbi Chisda zei in de naam van Mar Ukba: Bij hem die bidt op de avond van de sabbat, en reciteert: "en de hemel en de aarde werden voltooid" (Gen. 2,1), zullen de twee geleide-engelen hun handen op zijn hoofd plaatsen en tot hem zeggen: "Nu is uw ongerechtigheid geweken en uw zonde verzoend" (Jes. 6,7).' (Babylonische Talmud, tractaat Sabbat 119b)

De engelen en het kwaad in de wereld

Naast de reeds vermelde taken voor de engelen zijn er ook engelen die oorlog moeten voeren, vooral aan de zijde van Israël. Andere engelen moeten straffen. Zij spelen vooral in

het laatste oordeel een belangrijke rol. Ook zijn er engelen die handelen als *aanklagers* (Satan, Mastema en Sammaël). Zij vertellen aan God de zonden van de mensen en trekken hun rechtschapenheid in twijfel. Om deze aanklagers af te weren klinkt bij het Nieuwjaarsfeest de Sjofar en bidt men om hun wegblijven. Om te kunnen aanklagen treedt de Satan tegelijkertijd als verleider op.

Tenslotte zijn er ook engelen die in verband worden gebracht met het kwaad in de wereld. De vraag naar de herkomst van het kwaad heeft namelijk geleid tot twee verschillende engelenleren. In de teksten van Qumran en in de geschriften die daaraan verwant zijn (Jubileëen en het Testament van de Twaalf Patriarchen), treft men een *engeldualisme* aan. Dat houdt in dat God boven de mens twee engelen heeft geplaatst: één van de waarheid, het licht en de gerechtigheid, en één van de misdaad, de duisternis en de dwaling. Beide engelvorsten, Michaël en Belial, die onder de heerschappij van God staan, strijden om de mensheid. Deze wordt dan verdeeld in de zonen van het licht en de zonen van de duisternis. Daarnaast strijden ze ook in het innerlijk van de mens. De strijd tussen Belial en Michaël duurt tot de vernietiging van Belial en zijn geesten in de eindtijd.

In andere teksten komt men een 'val van de engelen' tegen. Door de val van de engelen komt het kwaad in de wereld. Er worden drie oorzaken genoemd voor deze val. Op de eerste plaats is dat het seksuele vergrijp van de engelen aan de vrouwen van de mensen (vgl. Gen. 6,1-4). Op de tweede plaats is het de jaloersheid van de engelen op de mensen. Dit komt tot uitdrukking wanneer Satan weigert om op bevel van Michaël voor het evenbeeld van God – namelijk Adam – neer te buigen. Op de derde plaats is de aanmatigende rebellie van de engelen tegen God de oorzaak van hun val. Deze rebellie van Azazel of Satan bestaat hierin dat zij hun troon zo hoog wilden maken als Gods troon, en dat zij in kracht gelijk aan God wilden worden. Als straf worden zij met hun legerscharen neergestort en moeten dan boven de afgrond zweven of worden in rotskloven vastgeketend. Het verslag van Satan over zijn uitdrijving uit de hemel is opgetekend in *Vita Adae et Evae* 12-17, waarin zowel zijn jaloersheid als zijn hoogmoed genoemd worden als oorzaak van zijn val. Helaas is dit relaas te lang om hier weer te geven.

Nadat zij uit de hemel verbannen en op de aarde geworpen zijn, zweert de duivel, en de andere gevallen engelen, wraak te nemen. Zij verleiden de mensen en brengen verschillende vormen van kwaad op de aarde. Uit de vereniging van deze engelen met de vrouwen worden reuzen geboren. Wanneer de mensen weigeren hen nog langer te voeden, gaan zij ertoe over het vlees en bloed van mens en dier tot

zich te nemen. Niet alleen verwekken de engelen reuzen (1 Hen. 7,1-5; Vgl. Jubileeën 7,28-29). Zij onderwijzen de mensen ook uiteenlopende vaardigheden, zoals het maken van 'zwaarden en messen, en schilden en borstplaten. En hij liet hun uitverkorenen zien armbanden, versieringen, oogschaduw, opschikking, het mooimaken van het ooglid, alle soorten edelstenen' (1 Hen. 8,1). Door al deze zaken brengen de gevallen engelen de mensen op het verkeerde pad: 'Er kwam veel geweld op de aarde, en men bedreef ontucht; ze raakten op dwaalwegen, en hun levenswandel werd verdorven' (1 Hen. 8,2).

Over de schepping van de engelen

Volgens sommige tradities worden de engelen beschouwd onsterfelijk te zijn (1 Hen. 15,6), volgens andere sterven zij nog op de dag dat zij geschapen zijn. Hun bestaan gaat niet vooraf aan de schepping. Volgens het boek Jubileeën zijn de engelen geschapen op de eerste scheppingsdag.

'En de engel van de aanwezigheid sprak tot Mozes door het woord des Heren, zeggend: 'Schrijf het gehele verhaal van de schepping op, dat de Heer God in zes dagen al zijn werk en wat hij geschapen heeft, voltooide. En hij hield een sabbat op de zevende dag, en hij heiligde die voor alle dagen. En hij plaatste die als een teken voor al zijn werken.

Want op de eerste dag schiep hij de hemelen, die boven zijn, en de aarde, en de wateren en al de geesten die hem bijstonden:

De engelen van de aanwezigheid
en de engelen van de heiliging
en de engelen van de geest van vuur
en de engelen van de geest van de winden,
en de engelen van de geest van de wolken en de duisternis en de sneeuw, hagel en vorst,
en de engelen van het weergalmen van donder en bliksem,
en de engelen van de geesten van kou en hitte, winter en voorjaar, oogst en zomer,
en alle geesten van zijn schepselen die in de hemelen en op aarde zijn.

En hij schiep afgronden, duisternis (zowel avond als nacht) en licht (zowel dageraad als daglicht), die hij maakte in de kennis van zijn hart. Toen zagen wij zijn werken en wij zegenden hem en wij prezen hem vanwege al zijn werken, omdat hij op de eerste dag zeven grote werken had gemaakt.' (Jubileeën 2,1-3)

In latere tijd leek deze opvatting dat de engelen reeds op de eerste scheppingsdag geschapen zouden zijn, bedenkelijk te worden, omdat het ruimte liet voor de opvatting dat God hulp bij zijn schepping gehad zou hebben. Men ziet daarom in latere teksten dat de schepping van de engelen verplaatst wordt naar de tweede scheppingsdag (b.v. 2 Hen. 29; Beresjit Rabba 11,9; 21,9 Sjmot Rabba 15,22: de schepping van het uitspansel, de hemelse ruimte) of zelfs de vijfde scheppingsdag (Beresjit Rabba 1,3: de schepping van de gevleugelde wezens).

Er bestaat een rabbijnse traditie die zegt dat God *dage-lijks* een nieuwe schaar van engelen schept. Op die dag moeten zij God prijzen en loven, waarna zij terugkeren naar waar zij vandaan kwamen, namelijk de *Nehar Dinur*, de stroom van vuur, waarvan sprake is in Daniël 7,10.

Eens werd gevraagd aan Rabbi Jozua ben Chananja: 'Be-weert u dat de hemelse heerscharen Gods lofprijzingen niet herhalen, maar dat de Heilige, gezegend zij hij, iedere dag nieuwe engelen schept, en dat zij dan hun lied voor hem zingen en dan vertrekken?' 'Ja,' antwoordde hij. 'En waar gaan zij dan naar toe?' vervolgde hij. 'Naar de bron van waar zij zijn geschapen,' was het antwoord. 'En van waar werden zij geschapen?' ging hij door. 'Uit de Nehar Dinur, de stroom van vuur,' gaf hij ten antwoord. 'En wat is de aard van de Nehar Dinur?' informeerde hij. 'Het is als de Jordaan,' zei hij, 'die nooit ophoudt te stromen bij dag en bij nacht.' 'En van waar is zijn bron?' 'Het transpireren van de levende wezens, veroorzaakt door het dragen van Gods troon. (Beresjit Rabba 78,1)

Er zijn rabbijnen die de hier vermelde opvatting, dat God iedere morgen opnieuw de engelen schept, accepteren, maar zij voegen daar aan toe dat *twee* engelen, te weten Gabriël en Michaël, eeuwig bestaan. Zij dienen God voortdurend, terwijl alle andere engelen hun lofzang uiten op de dag dat zij geschapen zijn om vervolgens weer te verdwijnen. Op de bijzondere plaats die Gabriël en Michaël innemen, komen wij later nog terug.

In weer een andere visie, die men tegenkomt in het boek 3 Henoch, is het scheppen en verdwijnen van engelen niet het natuurlijke gevolg van het feit dat zij slechts één dag bestaan, maar wordt het in verband gebracht met een straf voor het niet op de juiste wijze zingen van het 'driemaal heilig'. Opvallend is in deze tekst verder dat de engelen niet worden geschapen uit de *Nehar Dinur* (de stroom van vuur), maar uit het spreken van God.

Steeds wanneer zij het 'heilig' niet op de juiste wijze zingen, zal een vernietigend vuur uitgaan van de pink van de Heilige, gezegend zij hij. Het valt op hun rangen, en splitst hen in 496.000 myriaden van delen, overeenkomend met de vier kampen van de dienstengelen, en het vernietigt hen met één slag, zoals er geschreven staat: 'vuur gaat voor zijn aangezicht uit, het zet zijn tegenstanders rondom in vlam' (Ps. 97,3). Dan opent de Heilige, gezegend zij hij, zijn mond, en met één woord schept hij nieuwe om hun plaatsen in te nemen. (3 Hen. 40,3-4)

God heeft de engelen geschapen, maar men kan zich afvragen wat hun vorm is. Het blijken vurige wezens te zijn. Volgens 2 Henoch 29,3 zijn de engelen namelijk gemaakt uit het materiaal van het 'uitspansel' (Gen. 1,6-8), dat uit vuur bestaat. Daarom zijn ook de engelen van vuur. Ook in de rabbijnse literatuur komt men de opvatting tegen dat de engelen uit vuur bestaan. Dit hangt samen met hun schepping uit de *Nehar Dinur*. Andere engelen blijken onstoffelijke wezens te zijn. Zo kan men in de Apokalyps van Abraham 19,6 lezen, dat er naast de vuur-engelen ook engelen bestaan, in de zesde hemel, die zuivere geesten zijn, zonder lichaam. Daarnaast bestaat in de rabbijnse literatuur ook de opvatting dat engelen de vorm van een mens hebben, en half uit water (sneeuw) en half uit vuur bestaan (Midrasj Sijr Hasjirim 3,11.15). Tenslotte hebben sommige engelen vleugels (Serafijnen), terwijl andere er uitzien als raderen en vele ogen hebben (Otanim).

De hemelse hiërarchie

De hemelse heerschaar is geordend in verscheidene (in de bronnen variërende) hiërarchieën. Men spreekt hier wel van 'klassen van engelen'. Zo worden in 2 Henoch 19,1 zeven klassen van engelen beschreven die aanwezig zijn in de zesde hemel. In de zevende hemel komen, aldus 2 Henoch 20,1, tien soorten engelen voor: de aartsengelen, de krachten, de heerschappijen, de principen, de machten, de Cherubijnen, de Serafijnen, de tronen, de veelogigen en de Otanim.

In het Nieuwe Testament komt men bij Paulus zeven van de hier genoemde soorten engelen tegen: de engelen, de aartsengelen, de krachten, de heerschappijen, de machten, de principen en de tronen.

In het door christelijke hand bewerkte *Testament van Adam* 4 komt men een ordening in negen klassen tegen. In rangorden van onder naar boven zijn dit: de engelen, die aangesteld zijn over de mensen; de aartsengelen, die op bevel van God aan al het geschapene leven geven; de vorstendom-

men, die aangesteld zijn over de meteorologische verschijningen; de machten, aangesteld over de hemellichamen; de krachten, die de demonen bij de verstoring van de wereld hinderen; de heerschappijen, aangesteld over de volken; de tronen; de Serafijnen en de Cherubijnen.

De aartsengelen

De aartsengelen behoren in alle tradities tot de hoogste engelen. Hoewel de term 'aartsengel' zelf voor de eerste keer pas voorkomt in 2 Henoch 19,3, komt het concept reeds veel eerder voor. Reeds in Tobit 12,15 komt men een groep van zeven engelen tegen. Men ziet Rafaël verschijnen, die zich voorstelt als één van deze zeven engelen: 'Ik ben Rafaël, één van de zeven heilige engelen, die de gebeden van de heiligen opdragen, en binnentreden voor de heerlijkheid van de Heilige.' De (aarts-)engelen onderscheiden zich van de andere engelen, omdat zij namen hebben, waardoor ze een zekere individualiteit krijgen. Zes van hen worden genoemd in de Ethiopische vertaling van het oorspronkelijk in het Aramees geschreven 1 Henoch: *Uriël*, die over het leger van de engelen en de onderwereld geplaatst is; *Rafaël*, die over de geesten van de mensen regeert; *Raguël*, die wraak uitoefent voor de wereld en voor de lichten; *Michaël*, die over Israël waakt; *Sariël* (of *Saraqael*), die boven de geesten van de mensheid is geplaatst, die in de geest zondigen; *Gabriël*, die de hof van Eden overziet, en de slangen en de Cherubijnen (zie 1 Hen. 20,1-7).

In één van de handschriften van de *Griekse* vertaling (die ouder is dan de Ethiopische vertaling) wordt in 1 Henoch 20,8 nog een zevende aartsengel toegevoegd, namelijk 'Remiël, één van de heilige engelen, die God geplaatst heeft boven hen die opstaan (uit de dood).' *Remiël*, die ook wel *Jeremiël* wordt genoemd, komt verder nog voor in 4 Ezra en in de Apokalyps van Elia.

De aartsengelen zijn altijd in de nabijheid van God en zij zijn degenen die worden geroepen om taken uit te voeren die van betekenis zijn voor de wereld, zoals het straffen van de gevallen engelen, de verheffing van Levi tot het priesterschap en het overbrengen van de hemelse wijsheid naar Henoch. In 3 Henoch 17,1-3 heersen de zeven, die daar afwijkende namen dragen, ieder over één van de zeven hemelen.

'Er zijn zeven grote, mooie, wonderschone en geëerde prinsen die verantwoordelijk zijn voor de zeven hemelen. Zij zijn: Michaël, Gabriël, Satqiël, Sachaqiël, Baradiël, Baraqiël en Sidriël. Ieder van hen is prins over een hemels leger, en ieder van hen wordt bijgestaan door 496.000 myriaden van dienstengelen.

Michaël, de grote prins, is verantwoordelijk voor de

zevende hemel, de hoogste, die in Arabot is. Gabriël, prins van het leger, is verantwoordelijk voor de zesde hemel, die in Makon is. Satqiël, prins van het leger, is verantwoordelijk voor de vijfde hemel, die in Maön is. Sachaqiël, prins van het leger, is verantwoordelijk voor de vierde hemel, die in Zebul is. Baradiël, prins van het leger, is verantwoordelijk voor de derde hemel, die in Sechaqim is. Baraqiël, prins van het leger, is verantwoordelijk voor de tweede hemel, die Raqia is. Sidriël, prins van het leger, is verantwoordelijk voor de eerste hemel, die Wilon is.' 7

Naast deze groep van zeven (soms zes) aartsengelen komt men in de vroeg-joodse literatuur ook een groep van vier engelen tegen, waarvan de namen eveneens in de groep van zeven voorkomen. Zij krijgen de titel van *engelen van de aanwezigheid*, en staan elk aan één van de vier zijden van Gods troon (1 Hen. 40,2vv.). Hun namen zijn in het boek 1 Henoch: Michaël, Gabriël, Rafaël en Fanaël. In *Vita Adae et Evae* en in de rabbijnse literatuur is de naam van Fanaël vervangen door die van Uriël.

Michaël en Gabriël

Aan het eind van dit artikel over het verschijnsel engelen willen we in het kort nog ingaan op de twee bekendste engelen, namelijk Michaël en Gabriël. Beiden komen zij reeds met naam voor in het boek Daniël (Michaël in Dan. 10,13.21; 12,1, en Gabriël in Dan. 8,16; 9,21). In de vroeg-joodse en in de rabbijnse literatuur zijn beide engelen ook aartsengelen. Zij behoren tot de vier, hierboven genoemde, engelen die Gods troon omgeven (zie 1 Hen. 9-10) en zij kennen een bijzondere vertrouwdheid met God.

Michaël wordt genoemd als de engel die de sleutel van de hemel bewaard (3 Baruch 11,3; 4 Baruch 9,5).⁸ Hij is opperbevelhebber van de engelen (2 Hen. 22,6; 33,10; 3 Baruch 11,4-9). Hij is engel van de rechtvaardigheid (4 Baruch 9,5) en van het gericht, maar ook van de genade en barmhartigheid (1 Hen. 40,9). Hij is voorspreker van de mensen bij God (vergelijk de hier boven aangehaalde tekst van 1 Hen. 9,4-11). In het Nieuwe Testament verschijnt Michaël als de aartsengel die in strijd met de duivel is gewikkeld over het lichaam van Mozes (Judas 9) en verder in Apokalyps 12,7-12 als de aanvoerder van de engelen, die oorlog voert tegen de duivel en zijn engelen.

Gabriël, die in rang lager wordt geacht dan Michaël, is eveneens voorspreker voor de mensheid (1 Hen. 9,4-11; 40,6, 9). In het Nieuwe Testament verkondigt Gabriël de geboorte van Johannes de Doper en van Jezus (Luc. 1,11-20.26-38).

In de rabbijnse literatuur worden Michaël en Gabriël geïdentificeerd met de anonieme goddelijke boden en engelen in de bijbel. Zij waren onder de drie engelen die Abraham bezochten na zijn besnijdenis. Het was de taak van Michaël om de geboorte van Isaäk aan te kondigen, terwijl Gabriël als taak kreeg de vernietiging van Sodom aan te zeggen. Het was Michaël die Abraham riep en hem weerhield Isaäk te offeren. Ofwel Michaël ofwel Gabriël worstelde met Jakob en verscheen aan Mozes bij de Horeb. Michaël redde Abraham uit de vuuroven en informeerde hem over de gevangennamen van Lot. Hij begeleidde eveneens de knecht van Abraham bij het zoeken naar een vrouw voor Isaäk. Michaël en Gabriël begeleidden God toen hij afdaalde op de berg Sinai. Hoewel zij de vorsten van de engelen zijn, waren zij bang voor Mozes, die zij gelijk achtten aan zestig myriaden aan engelen. Zij weigerden zijn ziel op te halen.

Toen het moment van de dood van Mozes gekomen was, zei God tot Gabriël: 'Gabriël, ga heen, en breng de ziel van Mozes.' Hij, echter, antwoordde: 'Meester van het universum, hoe kan ik de dood van hem getuigen die gelijk is aan zestig myriaden aan engelen, en hoe kan ik me wreed gedragen tegenover iemand die zulke kwaliteiten bezit?' Toen zei God tot Michaël: 'Ga heen, en breng de ziel van Mozes.' Hij, echter, antwoordde: 'Meester van het universum, ik was zijn leraar, en hij mijn leerling, ik kan daarom niet getuigen van zijn dood.'

Vervolgens krijgt Sammaël, de slechte engel, deze opdracht. Hij gaat gretig op Gods verzoek in, maar komt uiteindelijk tot de conclusie dat het voor engelen onmogelijk is Mozes mee te nemen. God zelf moet dit doen.

Een hemelse stem zei tot Mozes: 'Vrees niet, ik zelf zal jou opwachten en jou begraven.' Op dat moment stond Mozes op en heiligde zichzelf zoals de Serafinen, en God kwam naar beneden vanuit de hoogste hemelen om de ziel van Mozes mee te nemen. Met hem waren Michaël, Gabriël en Zagzagel. Michaël laadde de baar uit, Gabriël spreidde en zijn linnen doek over zijn hoofdkussen, Zagzagel één over zijn voeten. Michaël en Gabriël stonden beiden aan één kant van de baar. God zei: 'Mozes, vouw je oogleden over je ogen,' en hij deed het. Hij zei vervolgens: 'Leg je handen op je borst,' en hij deed het. Hij zei toen: 'Leg je ene voet naast de andere,' en hij deed het. Vervolgens gebod de Heilige, gezegend zij hij, de ziel om uit het lichaam van Mozes te treden.

Deze midrasj (Midrasj Debarim Rabba 11,10) laat niet alleen de bijzondere plaats zien die Mozes onder de mensen inneemt, maar ook de beperktheid van de macht van de engelen, zowel ten aanzien van God als ten aanzien van de mens. Engelen staan te allen tijde in dienst van God, terwijl zij tegelijkertijd in dienst van de mensen staan en niet in de plaats van hun waardigheid kunnen treden.

Noten

1. Men heeft de oorsprong van het geloof in engelen zowel binnen Israël als daarbuiten (bijvoorbeeld Ugariet of Babylonië) gezocht. In de Talmud wordt gewezen op het belang van het verblijf in Babylonië voor de engelenleer: 'Ook de namen van de engelen zijn met hen uit Babel opgetrokken' (Jeruzalemse Talmud, Rosj Hasjana 56d).
2. Recentelijk zijn er een aantal moderne vertalingen van de buiten-bijbelse, vroeg-joodse literatuur verschenen. De meest handzame zijn: J. H. Charlesworth (ed.), *The Old Testament Pseudepigrapha, I-II*, New York 1983-85; A. Dupont-Sommer - M. Philonenko (eds.), *La Bible. Écrits intertestamentaires*, Paris 1987 (inclusief de geschriften uit Qumran). De beste vertalingen, evenwel, treft men aan in een nog niet afgeronde serie: W. G. Kümmel (ed.), *Jüdische Schriften aus Hellenistisch-Römischer Zeit, I-V*, Gütersloh 1973. Vertalingen van de werken uit Qumran treft men, naast de genoemde uitgave van Dupont-Sommer, ook aan in: *Discoveries in the Judaean Desert, I-VII*, Oxford 1955-1982; T. H. Gaster, *The Dead Sea Scriptures in English Translation*, New York 1976³ (1956¹); J. Maier, *Die Texte vom Toten Meer, I-II*, München 1960; J. Carmignac et al., *Les Textes de Qumran traduits et annotés, I-II*, Paris 1961, 1963; E. Lohse, *Die Texte aus Qumran. Hebräisch und Deutsch*, München 1964.
3. Voor een systematische uiteenzetting over de engelenleer in de vroeg-joodse en rabbijnse literatuur kan verwezen worden naar: H. Bietenhard, *Die himmlische Welt im Urchristentum und Spätjudentum* [Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 2], Tübingen 1951; K. E. Grözinger, Engel, in: *Theologische Realenzyklopädie, III*, blz. 586-596. Verder bestaan er van de afzonderlijke boeken van deze literatuur vele studies waarin ook het verschijnsel engelen ter sprake komt.
4. Zo is het geschrift 1 Henoch ontstaan nog vóór het boek Daniël, terwijl bijvoorbeeld een werk als Jubileën, een herschrijving van het boek Genesis, ongeveer tegelijkertijd is ontstaan als Daniël.
5. Werken als 4 Ezra, 2 Baruch, Liber Antiquitatem Biblicarum (Pseudo-Philo) en Apokalyps van Abraham moet men ná de verwoesting van de tempel in 70 n.Chr. dateren, terwijl een geschrift als 3 Henoch waarschijnlijk gedateerd moet worden in de 5e-6e eeuw n.Chr.
6. De namen van deze engelen zijn doorzichtig. Met het Hebreeuwse woord voor het betreffende natuurverschijnsel wordt de lettergreep *el*, dat God betekent, verbonden, en zo ontstaat de naam voor de engel. Alleen de naam van de zonne-engel en de maanengel zijn anders gevormd, van *galgal* en *ofan*, dat beide 'wiel' betekent.
7. Een vergelijkbare lijst met zeven aartsengelen en hun functies is in Qumran bewaard gebleven in het geschrift *De liturgie van de engelen*, waarin hun hemelse taken worden omschreven. Hun namen, echter, zijn weggelaten.
8. In het Nieuwe Testament is de rol van sleutelbewaarder weggelegd voor Petrus (Mat. 16,19).